

Юсов Святослав
(Київ)

ІСТОРІЯ МОНОГРАФІЇ «ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦТВО» В. ГОЛОБУЦЬКОГО: ВІД ЗАДУМУ ДО ПУБЛІКАЦІЇ

Наукова творчість не вичерпується окремими моментами опублікування наукових праць. При її дослідженні слід звернути увагу, зокрема на підготовку (починаючи від його задуму) певного наукового проекту, який зрештою реалізується в повноцінне дослідження. Останнє може бути з різних причин роками не опублікованим, але це, поза всяким сумнівом, не означає, що на певному часовому відтинку вчений не займався відповідною тематикою. Зауважимо, що від задуму дослідницького проекту до його втілення у друкованому вигляді може пройти ціла історіографічна доба, впродовж котрої вчений може займатися й іншими проектами (до того ж втілювати їх у життя у межах означеної доби). Радянський історіограф С. Шмідт слушно зазначав з цього приводу, що «створення історичної праці точніше було б датувати не часом виходу його із друку, а часом написання»¹.

Показовим свідченням ефективної і результативної науково-дослідної роботи будь-якого професійного історика є кількість і якість його праць, насамперед монографій. Особливо, це стосується монографій, які є результатом багаторічної роботи. У повоєнний період (1946–1956 рр.) вони стали основною формою дослідження радянських істориків. Як відзначає інший дослідник М. Найденов, хоча створювалися здебільшого як докторські дисертації ще в попередню добу². Такий же шлях притаманний першій великій монографії В. Голобуцького «Черноморское казачество»³, що вийшла друком у 1956 р., а інша праця – «Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654гг.» – повстала з його кандидатської дисертації, захищеної ще до війни.

Різні аспекти, що стосуються історії створення «Черноморського казачества», вже розглядалися в кількох студіях автора цих рядків⁴. У цій статі використано ряд нових матеріалів з казанських архівів та НА ІУ НАН України. Мета даної розвідки – більш цілісно показати історію створення зазначеної монографії від її задуму до виходу у світ.

Зауважимо, що, як свідчив сам В. Голобуцький, свою відому монографічну трилогію з історії українського козацтва він задумав створити у тридцятих роках⁵. Початок створення ж першої великої фундаментальної праці вченого «Черноморское казачество» припадає на 1938 р., як видно зі згадки в його автобіографії, що міститься в архівній справі фонду Казанського держуніверситету (КазДУ). Це був другий рік його викладання в Краснодарському педінституті⁶. У Краснодарі вчений опинився внаслідок розподілу по закінченні аспірантури⁷. В опублікованих спогадах історик зауважував, що рішення повернутися до Краснодару (історик навчався тут у 1920-х рр.) було давно обмірковано. Під впливом розмов з Б. Грековим (науковим керівником в аспірантурі), В. Голобуцький прагнув займатися історією соціальних інститутів запорозького козацтва, але, враховуючи бідність джерел з XVIII і XVII ст., вартувало б звернутися до більш пізнішого періоду. Цей період, коли вказані інститути перебували в розвинутому стані, саме й увібрав в себе історію чорноморського козацтва, а значний комплекс джерел з його історії знаходився в Краснодарі⁸. Матеріали Архіву чорноморського козацтва (інакше – Військового архіву), що

знаходився тут, дозволяли простудіювати історію соціальних інститутів також і запорозького козацтва, причому, в їх розвиненому стані. У даному випадку, В. Голобуцький здебільшого вдавався до ретроспективного методу. Темою ж докторської дисертації вчений вибрав соціальну історію чорноморців.

У столиці кубанського козацтва історик провів майже чотири роки, упродовж яких він мав можливість скрупульозно опрацювати різноманітні джерела Військового архіву. Окрім крайового архівосховища, вчений працював ще й з фондами Крайового історико-краєзнавчого музею⁹. Він також виїжджав для розшуку архівних матеріалів з теми до різних міст регіону, зокрема, до Ставрополю й Орджонікідзе¹⁰. Перші результати евристичних пошуків в архівосховищах В. Голобуцькому вдалося опублікувати в місцевій газеті «Комсомолец»¹¹. Чотири статті у названій місцевій газеті вийшли весною-літом 1941 р. і стали першими публікаціями (й, до речі, останніми – до захисту дисертації в 1947 р.) з теми докторської дисертації. Важливо відзначити, що у цих статтях В. Голобуцького вперше пролунала низка його основних тез концепції про ранній розвиток буржуазних відносин на територіях козацьких військ (запорозького і його епігона – чорноморського).

Трьохрічний термін роботи за направленням молодого спеціаліста скінчився в 1940 р. й історик був взятий на роботу до Ленінградського педінституту, аспірантуру при котрому він закінчив у свій час, але, оскільки, матеріали Військового архіву та інших північнокавказьких архівів ще не були достатньо опрацьовані, то В. Голобуцький взяв річну відпустку в Ленінграді і залишився в Краснодарі¹². З початком війни вчений повернувся до Ленінграду, звідки був у лютому 1942 р. евакуйований в Татарську АРСР.

Після контузії й інших наслідків перебування в блокадному місті вчений зміг продовжити свою дослідницьку роботу в поєднанні з викладанням у вищій школі лише в 1943 р. у Казані. У столиці Татарії він очолив нещодавно утворену на історико-філологічному факультеті КазДУ кафедру історії народів СРСР¹³. У багатій на книжкові фонди університетській бібліотеці В. Голобуцький приступив до продовження роботи над докторською дисертацією, яку він готував як монографію¹⁴. Дійсно, у звіті науково-дослідної роботи КазДУ за 1944 р. вказано, що вчений подав до Інституту історії АН СРСР нарис (тобто – монографію) «Соціальна історія запорізьких козаків» (має бути «чорноморських» – С. Ю.)¹⁵. Перша її назва (станом на 1943 р.) фіксується як «Колонізація Кубані Чорноморськими козаками в зв'язку з історією Запорізької Січі»¹⁶.

У КазДУ продовжилися апробації положень дисертації-монографії вченого. Вони мали місце, передусім, під час різних конференцій¹⁷, а також і в студентській аудиторії, на засіданнях студентського наукового гуртка. Окрім цього В. Голобуцький проводив засідання кафедри, під час яких виголошував доповіді з соціально-економічної історії козацтва¹⁸. Підтвердженням цього є їхні назви: «Колонізація Кубані Чорноморськими козаками», «Проблема соціальної еволюції Запорізької Січі в II-й половині XVIII ст.», «Чорноморське козацтво в XVIII ст.» тощо.

Беручи до уваги ту обставину, що в ті роки можливість для істориків з провінції опублікуватися у фахових виданнях була вкрай низькою, В. Голобуцький настійливо добивався від керівництва університету знайти можливість для видання «Учених записок» (інша їхня назва – «Праці кафедри») кафедри історії народів СРСР (чи історико-філологічного факультету) або включення статей співробітників кафедри до чергового випуску «Учених записок» університету¹⁹. Проте, як зазначається у звіті університету за 1946 р., серйозним гальмом для розвитку наукової діяльності була слабка типографська база внаслідок, що виключало видання збірників²⁰.

Починаючи з 1944 р. у В. Голобуцького готуються до друку одна за одною кілька статей: «Запорозька сірома» (інший варіант назви – «Соціальна роль запорозької сіроми в XVIII ст.»), «Із історії класової боротьби на Кубані в кінці XVIII ст.» (інший, уточнений варіант назви цієї статті – «Повстання чорноморських козаків 1797 р.» – свідчить про те, що вона ймовірно була тотожна за змістом його газетній статті, котра була опублікована останньою в 1941 р.²¹), «Утікачі та кріпосні на Кубані в дореформений період»²². Слід сказати, що статтю «Запорозька сірома» історик ще в 1944 р. подав до московського Інституту історії АН СРСР з метою опублікування в одному з академічних видань²³. Стаття вийшла вже після захисту дисертації в 1948 р. під іншою назвою²⁴.

Робота над дисертацією-монографією відбувалася у вкрай важких умовах²⁵. Це і холод, незадовільне харчування, брак опалення, нестача електроенергії, врешті – дефіцит паперу²⁶. Суттєво утруднювали роботу вченого різні хвороби: наслідки контузії, напади малярії, хвороби очей²⁷. В цей час він отримав другу групу інвалідності²⁸. Знання цих обставин допомагає усвідомити, за яких «драматичних воістину» (за словами В. Голобуцького) умов працював учений. Обставини, котрі ускладнювали його наукову діяльність, стали фактором затримки написання докторської дисертації, і є промовистою ілюстрацією значення й ролі побутових факторів і чинників надзвичайного характеру в історіографічному процесі, їхнього впливу на інтелектуальну біографію історика.

Дисертація, готова вже в травні 1945 р., не в останню чергу з названих вище причин захищалася 29 жовтня 1946 р.²⁹ До Ленінградського держуніверситету, де вчений мав намір захищатися, він подав дисертацію літом 1945 р.³⁰ Іншими причинами затягування захисту, як довідуємося з листа до В. Пічети, були тривалі пошуки опонентів³¹. Утім, у жовтні 1946 р. В. Голобуцький не захистився, оскільки не вдалося зібрати кворуму. Усі формальності були дотримані лише за три місяці (28 січня 1947 р.)³². Захист відбувся під час засідання вченої ради історичного факультету ЛДУ, яку очолював декан В. Мавродін³³. Офіційними опонентами були доктори історичних наук, професори М. Клочков, В. Мавродін, А. Предтеченський³⁴.

Після захисту дисертації у січні 1947 р. вчений практично відразу намірився видати монографію і заручився підтримкою ректорату і деканату КазДУ. Від імені ректора і декана в московський Держполітвидав було направлено подання з проханням включити в план видавництва монографію В. Голобуцького обсягом 20 арк.³⁵ Однак виникла необхідність доопрацювати деякі сюжети. В зв'язку з цим, вчений, після переїзду в Україну працював з матеріалами Архіву Запорізького Кошу³⁶, а в 1949 р. ще й їздив до Краснодару.

У краснодарському архівосховищі на допомогу В. Голобуцькому прийшов М. Покровський. Разом в архіві історики працювали і до війни³⁷. Згідно зі спогадами Г. Чучмая, який у 1945–1951 рр. працював директором місцевого архіву, український історик був настільки короткозорим, що «Покровський вимушений був читати необхідні йому документи, а він, майже впритул нахилившись до столу, записував потрібні йому факти»³⁸. Цікаво, що вчені працювали з документами на бочці, яка заміняла їм стіл в імпровізованому «читальному залі» – підвалі архіву³⁹; вони, так би мовити, заглиблювалися в історичну давнину методом «глибокого занурення».

Після зазначених доопрацювань монографія була готова в 1950 р. (тоді планувалося видати її українською мовою!)⁴⁰. Як пише В. Голобуцький у листі до М. Тихомирова, вона стала значно покращеним варіантом докторської дисертації⁴¹. Втім, на заваді виходу у світ монографії В. Голобуцького знову були різного роду (як об'єктивні, так і суб'єктивні) перепони, котрі затягували публікацію. До перепон об'єктивного характеру в першу чергу слід віднести проблеми з фінансовими і технічними можливостями поліграфічної дільниці

АН УРСР⁴². До суб'єктивних (але таких, що в системних умовах тоталітарного ладу ставали об'єктивними) насамперед слід віднести те, що кожне положення наукових праць довгий час перевірялося на предмет відповідності до марксистсько-ленінської теорії. Утім, цю не відповідність легко було знайти, якщо у автора були «доброзичливці». Яркий приклад останнього – доля монографій О. Касименка, Ф. Шевченка та ін.

Як свідчать документи і матеріали НА ІУ НАН України (та інші джерела) складна доля була і з опублікуванням докторської монографії В. Голобуцького. Аналізуючи усі перипетії з підготовкою і її опублікуванням доходимо до висновку, що мали місце і ті й інші перепони чи обставини. До суб'єктивних, окрім названого вище, передусім, слід віднести перманентне не здоров'я вченого (малярія і хвороби очей). До об'єктивних – надзвичайну завантаженість історика у вузі і в академічному закладі (роками він працював у кількох установах одночасно).

Монографія «Черноморское казачество» не одноразово обговорювалася на засіданнях відділу історії феодалізму, де її інваріанти постійно наражалися на критику «дуже принципових» колег. Зауваження, як правило, стосувалися побудови праці, постановки окремих питань, висновків, повноти використання джерел тощо⁴³. Навіть на засіданні вченої ради від 17 липня 1951 р. було зазначено, що «є неправильне розуміння завдань критики, яке виявилось на обговореннях монографій Голобуцького, Шевченка і інших...»⁴⁴.

Урешті, у червні 1951 р. монографія отримала рекомендацію до друку (вже на російській мові) вченої ради ІУ⁴⁵. Книга була включена у видавничий план на 1952 р.⁴⁶ Проте, у рішенні Редакційно-видавничої ради (РВР) АН УРСР від 7 липня 1952 р. вказувалося таке: «У зв'язку з ти, що автор не погодився з зауваженнями, що висловлені були під час обговорення монографії на вченій раді Інституту історії, і рецензією Ф.О. Ястребова, – вважати за доцільне надіслати зазначену монографію на додаткове рецензування до Інституту історії АН СРСР»⁴⁷.

Щоби забезпечити проходження монографії на відділі, вченій раді й РВР АН УРСР, В. Голобуцький був вимушений кілька разів звертатися за рецензіями до незаангажованих інститутськими інтригами зовнішніх експертів з Росії. Логічно, щоби відгуки писали опоненти вченого по докторському захисту, але з них подав рецензію лише В. Мавродін (очевидно – позитивну)⁴⁸. Ще один опонент по захисту В. Голобуцького М. Клочков, найбільш ознайомлений з фондами Чорноморського козацького війська не писав рецензії з причини незадовільного стану здоров'я⁴⁹. Третій опонент – А. Предтеченський – фахівець із російської історії другої половини XVIII–XIX ст. в цей період зазнав репресій (його звільнили з роботи в ЛДУ в березні 1951 р.)⁵⁰, а тому, вочевидь, звертатися до нього було не зручно.

Надалі виникала необхідність для опублікування монографії в зовнішніх рецензіях. Їх писали М. Тихомиров (експерт ВАК), О. Дружиніна (провідний фахівець з періоду і теми вченого), С. Окунь (колега В. Мавродіна по ЛДУ, але відзив писав за дорученням Інституту історії АН СРСР). Чи надав свій відзив М. Тихомиров невідомо, але обидва інших дослідника це зробили. Відзиви були загалом позитивні. О. Дружиніна, серед іншого, назвала дослідження «дуже солідним і цінним», яке відрізняється «свіжістю і багатством джерел», написане «доброю літературною мовою, ясною і виразною». Його теоретичне значення у світлі дискусій про генезис капіталізму тощо, на думку московської дослідниці, вимагає скорішого опублікування праці⁵¹. С. Окунь (надіслав свій відгук у серпні 1953 р.), зокрема зазначив, що монографія В. Голобуцького написана «на основі воістину величезного матеріалу», відповідає всім вимогам, що висуваються до праць, котрі видаються АН СРСР⁵².

Проте, як припускаємо, інтриги «доброзичливців», дискусійність деяких положень В. Голобуцького (про початки генезису капіталізму) і перепони об'єктивного характеру (слабкість поліграфічної дільниці) затягнули видання монографії до 1956 р. Тим часом В. Голобуцький кілька років (з 1949 р.) поспіль розробляв планову тему про соціально-економічні відносини на Запоріжжі у XVIII ст. Ця тема знаходила своє відображення в опублікованих чи підготовлених до друку статтях⁵³ і, навіть в підготовленій у 1952 р. (!) монографії⁵⁴. Тому В. Голобуцький вирішив доповнити ретроспективний розділ відповідними матеріалами з названої теми і, певною мірою, поєднати обидві теми в одній монографії. У зв'язку з цим він дав іншу назву – «Запорожская Сечь и черноморское казачество» (обсяг 30 арк.)⁵⁵. Зауважимо, що в опублікованому у 1956 р. варіанті під назвою «Черноморское казачество» (російською мовою) зазначене поєднання має місце: перший розділ (досить великий за обсягом) монографії був присвячений показу соціально-економічного розвитку Запоріжжя у другій половині XVIII ст.⁵⁶

У серпні 1954 р. була винесена постанова вченої ради Інституту історії про опублікування монографії «Запорожская Сечь и черноморское казачество». У видавничому плані інституту монографія була заявлена на наступний рік, але меншим обсягом (20 арк.) і (що цікаво!) українською мовою⁵⁷. Враховуючи, що розподіл матеріалу у монографії був наступним – 10 арк. з теми «Запорізька Січ» і відповідно 20 арк. з теми «чорноморське козацтво»⁵⁸, то, вірогідно, що намічалось видати лише початковий варіант монографії, в основу якого було покладено матеріали докторської дисертації. Втім, у РВР АН УРСР урешті направили варіант у 25 арк.⁵⁹

Однак, на середину жовтня 1954 р. знову було заплановано чергове обговорення монографії на відділі історії феодалізму, а в цей час Президія АН УРСР видала розпорядження про те, що рукописи, котрі планується передати до видавництва, мають бути здані до 1 жовтня⁶⁰. Вченому ж треба було врахувати нові зауваження (основні з них зводилися до необхідності обґрунтування часу початку розвитку капіталізму в Україні і на Кубані), які пролунали під час обговорення (в цілому відділ рекомендував книгу до друку). Відмітимо, що тоді Ф. Шевченко запропонував змінити назву монографії (очевидно – залишити лише другу частину «черноморское казачество»). Зауважимо, що обговорення монографії переросло в дискусію з проблеми розвитку капіталістичних відносин у Росії та Україні XVIII ст. (взяли участь А. Барабой, В. Дядиченко, О. Касименко, М. Лещенко, Д. Мишко, І. Слабєєв, Ф. Шевченко та ін.)⁶¹. Отже, вихід книги затримався ще на один рік. У грудні 1955 р. вже фігурує її назва як «Черноморское казачество. Исследование истории социально-экономических отношений»⁶².

Названа монографія врешті вийшла у 1956 р., але і по виході її не залишали в спокої «доброзичливці» (як і докторські монографії О. Касименка і Ф. Шевченка), намагаючись дискредитувати її через рецензію в провідному журналі «Вопросы истории». Щоправда, після втручання академіка М. Тихомирова з цього нічого не вийшло. Проте академік посприяв тому, щоби ґрунтовну рецензію (загалом позитивну) опублікував його учень – ростовський історик О. Пронштейн⁶³. Розлогу рецензію в «УДЖ» подала О. Компан⁶⁴. Інші рецензії також опублікували українські науковці⁶⁵, а ще одну (в ній розглядалась також монографія «Запорожское казачество») німецький історик, директор Інституту славістики Е. Вінтер⁶⁶. Позитивно згадувалася монографія також в історіографічній праці українського емігрантського історика О. Оглобліна⁶⁷.

Фундаментальна монографія «Черноморское казачество» вийшла непоганим як для наукового видання накладом – 2500 примірників, але значно меншим ніж (також російськомовне) «Запорожское казачество» (10 тис.)⁶⁸. Останнє було до того ж перевидано українською мовою 1994 р. (наклад не зазначено). Друга частина трилогії «Запорізька Січ

в останні роки існування» (1961 р.)⁶⁹, хоча і вийшла маленьким накладом (1 тис.), однак перевидана в наш час. Ураховуючи попит на ґрунтовні праці з історії козацтва бажано було б перевидати українською мовою докторську монографію В. Голобуцького, яка і в наш час не втратила своєї наукової актуальності⁷⁰.

Отже, монографія «Черноморское казачество» створювалася впродовж багатьох років. Від задуму (1938 р.) її створення (в усякому випадку – з моменту початку роботи над нею) до публікації (1956 р.) пройшло майже 20 років. Положення праці зазнали апробацій фактично від початку роботи над нею в Краснодарському педінституті – серед студентства, а згодом продовжилися в більш різноманітних формах у КазДУ. Основна робота з її написання проходила у роки Великої Вітчизняної війни у вкрай важких умовах, але незважаючи на них вчений завершив її (дисертаційний варіант) у 1945 р. Наступною віхою на шляху до опублікування монографії став захист у 1947 р. докторської дисертації. Ця подія призвела у тому ж році до спроби подання рукопису КазДУ до московського видавництва з метою опублікування. Проте, від'їзд В. Голобуцького до України зупинив цю спробу видання однієї із головних праць вченого. Специфіка роботи вченого в ІУ АН УРСР сприяла доопрацюванню монографії, зокрема, матеріалами з київських і краснодарських архівосховищ. Утім, з низки причин, здебільшого суб'єктивних, справа з опублікуванням монографії невиправдано загальмувалася роками. Врешті, її вихід у світ у 1956 р. став значною подією у розвитку історичного козакознавства СРСР.

¹ Шмидт С.О. О методике выявления и изучения материалов по истории советской исторической науки // Труды МГИАИ. – Т. 22. – М., 1965. – С. 33.

² Найденов М.Е. Проблемы периодизации советской исторической науки // История СССР. – 1961. – №1. – С. 95.

³ Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во АН УССР, 1956. – 414 с.

⁴ Юсов С. Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 89–105; *Його жс.* Листи Володимира Голобуцького до Володимира Пічети як джерело до реконструкції інтелектуальної та буденної біографії українського історика // Спеціальні історичні дисципліни. Вип. 13. – К., 2006. – С. 252–280; *Його жс.* Виникнення та перші апробації концепції В. Голобуцького про буржуазний розвиток на землях Нової Січі й Чорноморського козацького війська // Український історичний збірник-2006. Вип. 9. – К., 2006. – С. 437–447; Казанський період життя та діяльності В.О. Голобуцького (1943–1947 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. – С. 183–197 тощо.

⁵ Голобуцкий В.О. Запорізьке козацтво. – К., 1994. – С. 3.

⁶ Национальный архив Республики Татарстан (НАРТ). – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 11.

⁷ Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний // История СССР. – 1966. – № 3. – С. 125; Центральный государственный архив г. Санкт-Петербурга (ЦГА СПб.). – Ф. 4331. – Оп. 31. – Ед. хр. 436. – Л. 4.

⁸ Голобуцкий В. А. Страницы из моих воспоминаний. – С. 125.

⁹ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 148. – Л. 51.

¹⁰ Там же. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3.

¹¹ Голобуцкий В. А. Уничтожение Запорожской Сечи и начало образования Черноморского казачьего войска // Комсомолец (г. Краснодар). – 1941. – 23 марта – № 36 (522). – С. 3; *Его же.* Образование Черноморского казачьего войска // Комсомолец. – 1941. – 2 апреля. – № 40 (526). – С. 3; *Его же.* О социальных отношениях в Черноморьи // Комсомолец. – 1941. – 16 мая. – № 59 (545). – С. 3; *Его же.* «Персидский бунт» 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня. – № 66 (552). – С. 2.

¹² НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3–3(зв.).

- ¹³ *Ермолаев И. П., Вышленкова Е. А.* Кафедра отечественной истории до XX в. // Жить историей: 60 лет историческому факультету Казанского университета / Отв. ред. проф. Ю. И. Смыков. – Казань, 1999. – С. 13.
- ¹⁴ *Голобуцкий В. А.* Страницы из моих воспоминаний. – С. 126–127.
- ¹⁵ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 102. – Л. 9.
- ¹⁶ Там же. – Оп. 2. – Ед. хр. 28 – Л. 1.
- ¹⁷ Национальный музей Республики Татарстан. – Фонд письменных источников. – Папка № 324. – Документ без номера. – Л. 4; НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 28 – Л. 1.
- ¹⁸ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 26. – Л. 21; Там же. – Ед. хр. 27 – Л. 2 (об.); Там же. – Ед. хр. 28 – Л. 1; Там же. – Ед. хр. 52. – Л. 17.
- ¹⁹ Там же. – Ед. хр. 53. – Л. 3; Там же. – Ед. хр. 56. – Л. 1, 5.
- ²⁰ Там же. – Оп. 29. – Ед. хр. 129. – Л. 134.
- ²¹ Пор. з назвою: *Голобуцкий В. А.* «Персидский бунт» 1797 года // Комсомолец. – 1941. – 1 июня.
- ²² НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 2. – Ед. хр. 56. – Л. 1, 2 (об.); Там же. – Ед. хр. 36. – Л. 3 (об.); Там же. – Ед. хр. 39. – Л. 1; Там же. – Оп. 29. – Ед. хр. 129. – Л. 27.
- ²³ Див.: Там же. – Оп. 2. – Ед. хр. 33. – Л. 1 (об.); *Юсов С.* Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період. – С. 95.
- ²⁴ *Голобуцкий В.* Социальные отношения в Запорожье XVIII в. // Вопросы истории. – 1948. – № 9. – С. 71–84.
- ²⁵ *Юсов С.* Наукова і педагогічна діяльність В. Голобуцького в роки Великої Вітчизняної війни та повоєнний період. – С. 94-95; Його ж. Казанський період життя та діяльності В.О. Голобуцького. – С. 190–191.
- ²⁶ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 92. – Л. 3(зв.), 73(зв.); *Казанский университет. 1807–1979: Очерки истории.* – Казань, 1979. – С.152; *Селицкий В.И.* Казанский университет в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.) // История Казанского государственного университета имени В.И. Ульянова-Ленина. (Материалы к обсуждению) / Под общ. ред. ректора, проф. Д.Я. Мартынова. – Казань, 1954. – С. 289.
- ²⁷ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 29. – Ед. хр. 92. – Л. 65(зв.); Там же. – Ед. хр. 151. – Л. 29; Архив Российской Академии наук (РАН). – Ф. 1547. – Оп. 3. – Ед. хр. 64. – Л. 1, 3(зв.), 6(зв.).
- ²⁸ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3(зв.).
- ²⁹ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 52.
- ³⁰ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 3(зв.).
- ³¹ АРАН. – Ф. 693. – Оп.4. – Ед.хр.176. – Л. 1(об.).
- ³² ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 64.
- ³³ *Брачев В. С., Дворниченко А. Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – СПб., 2004. – С. 266.
- ³⁴ ЦГА СПб. – Ф. 7240. – Оп. 12. – Ед. хр. 2143. – Л. 15.
- ³⁵ НАРТ. – Ф. Р-1337. – Оп. 31. – Ед. хр. 151. – Л. 81.
- ³⁶ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
- ³⁷ *Юсов С.* Кубанський період у житті В.О. Голобуцького // Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 18. – К., 2008. – С. 257–268.
- ³⁸ Государственный архив Краснодарского края. – Ф. р-1700. – Оп. 2. – Ед. хр. 926 г., т. 5. – Л. 119; См. также: Екатеринбург – Краснодар. Два века города в датах, событиях, воспоминаниях... Материалы к Летописи / Ред. Составитель И. Ю. Бондарь (ЦДНИКК). Коллектив авторов. – Краснодар, 1993. – С. 661.
- ³⁹ Государственная архивная служба Краснодарская края. К 85-летию создания / Сост. И.Ю. Бондарь, А.М. Беляев. – Краснодар, 2005. – С. 232.
- ⁴⁰ НА ПУ НАН України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк. 26.
- ⁴¹ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
- ⁴² Науковий архів Інституту історії України НАН України (НА ПУ НАН України). – Оп. 1. – Од. зб. 733. – Арк. 1-24; Там само. – Од. зб. 763. – Арк. 33.
- ⁴³ Там само. – Од. зб. 329. – Арк. 4.
- ⁴⁴ Там само. – Од. зб. 295. – Арк. 52.
- ⁴⁵ Там само.. – Од. зб. 285. – Арк. 26.

- ⁴⁶ Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 26.
- ⁴⁷ Там само. – Од. зб. 342. – Арк. 83.
- ⁴⁸ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 7.
- ⁴⁹ Там же. – Л. 7.
- ⁵⁰ *Брачев В. С., Дворниченко А. Ю.* Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). – С. 253–255.
- ⁵¹ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 365. – Арк. 35–41(зв.).
- ⁵² Там само. – Од. зб. 411. – Арк. 98–101.
- ⁵³ Там само. – Од. зб. 464. – Арк. 28.
- ⁵⁴ Там само. – Од. зб. 285. – Арк. 29.
- ⁵⁵ Там само. – Од. зб. 464. – Арк. 62.
- ⁵⁶ *Голобуцкий В. А.* Черноморское казачество. – С. 16–110.
- ⁵⁷ НА ПУ НАН України. – Оп. 1. – Од. зб. 455. – Арк. 363.
- ⁵⁸ Там само. – Од. зб. 476. – Арк. 164.
- ⁵⁹ Там само. – Од. зб. 346. – Арк. 58, 82.
- ⁶⁰ Там само. – Од. зб. 457. – Арк. 83, 108.
- ⁶¹ Там само. – Од. зб. 521. – Арк. 23–24; Там само. – Од. зб. 519–520. – Арк. 5.
- ⁶² Там само. – Од. зб. 596–597. – Арк. 13(зв.).
- ⁶³ АРАН. – Ф. 693. – Оп. 4. – Ед. хр. 176. – Л. 17–17(зв.), 20 (зв.); *Пронштейн А. П.* [Рец.]: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956 // Вопросы истории. – 1957. – № 4. – С. 156–162.
- ⁶⁴ *Компан О. С.* Книга про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // УІЖ. – 1958. – № 1. – С. 156–160.
- ⁶⁵ *Книга з історії козацтва* // Вечерній Київ. – 1956. – 21 листопада. – С. 3; *Литвинов В.* Цінна праця з історії чорноморського козацтва. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянська Буковина. – 1956. – 8 лютого. – С. 3; *Чунтулов В.* Серьезный труд по истории казачества [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Советская Украина. – 1956. – Кн. 11. – С. 185–187; *Литаи І.* Книга про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Радянський Крим. – 1957. – 31 серпня. – С. 4; *Чунтулов В. Г., Вовк А. А.* Историчне дослідження про чорноморське козацтво. [Рец.: Голобуцкий В. А. Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956] // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 11. – С. 71–74; *Тимошенко В.* Трилогія о запорожских казаках. [Рец.: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957; *Його ж.* Черноморское казачество. – К.: Изд-во Академии наук УССР, 1956; *Його ж.* Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734–1775. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1961] // Советская Украина. – 1962. – № 6. – С. 181–183.
- ⁶⁶ *Winter E.* Die Geschichte des kozsakutums // Zeitschrift für slawistik. Bd. I., Heft I. – Berlin, Akademie-Verlag, 1958. – S. 135–136.
- ⁶⁷ *Оглоблин О.* Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 69–72.
- ⁶⁸ *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. – К.: Госполитиздат УССР, 1957. – 462 с.
- ⁶⁹ *Голобуцкий В. О.* Запорізька Січ в останні часи свого існування 1734 – 1775 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 415 с.
- ⁷⁰ Див., напр.: *Ратушняк В. Н.* В. А. Голобуцкий – советский исследователь истории черноморского казачества // Проблемы историографии и культурного наследия народов Кубани дореволюционного периода. Сб. науч. трудов. – Краснодар, 1991. – С. 99–107; *Жукова А. С.* О взглядах Ф. Е. Щербины и В. А. Голобуцкого на некоторые вопросы предистории Екатеринодара // Тезисы научно-практической конференции, посвященной 210-летию города Краснодара (13 сентября 2003 г.). «Екатеринодар-Краснодар. 1793 – 2003. Вчера, сегодня, завтра». – Краснодар, 2003. – С. 150–153; *Авраменко А. М., Фролов Б. С., Чумаченко В. К.* Розділ 18. Козацьке військо на Кубані // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К., 2007. – Т. 2. – С. 367, 372, 373; *Матях В. М.* Розділ 21. Козакознавчі студії в українській історіографії // Там само. – С. 525.